

А. Қ. ЖУБАНОВ

ОҚУ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ПӘН РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ

Егемен еліміздің орта және жоғары оқу орындарында салалық пәндерді мемлекеттік тілде оқыту көптеген күрделі, кезек күттірмейтін мәселелерді шешуді талап етіп отыр. Осыған байланысты басты мәселенің бірі — сөздіктер, оқулықтар мен оқу құралдарын құрастырғанда педагогикалық процеске негіз болатын қазақ тілінің жалпы лексикалық қорын және салалық пәндердің терминологиясын құрастыру.

Қазақ тіліндегі әр салалық пәндерге қатысты терминдерін қалыптастыруда орыс халқы мен туыстас түркі халықтарының озық тәжірибелеріне сүйенетін ғалым-лексикографтарды күрделі жұмыстар күтіп тұр деуге болады. Атап айтар болсақ, халық ауыз әдебиетінің бай мұрасы мен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, салтына тән көптеген ежелгі атаулар мен терминдерді оқырманның жас ерекшелігіне, білім деңгейіне қарай сөздіктер мен оқу құралдарында орынды пайдалана білу жүзеге асар еді.

Қай ғылым саласын алмасақ та, оның өзіне тән метатілі болатыны мәлім. Метатіл ұғымына тек терминдер ғана емес, жалпы ғылыми лексика да енеді. Ал мұндай метатілдің қалыптасуына сөздіктердің де әсері болатындықтан, көпшілік ғалымдар тіл білімінің лексикография саласын теориялық және практикалық негіздемесі бар ғылыми пән ретінде қарастыруды жөн санайды.

Ахмет Байтұрсынұлы мен Құдайберген Жұбанов бастап дамытқан қазақ тіліне қатысты терминдер белгілі дәрежеде қалыптасқанымен, басқа ғылыми пәндердің қазақша терминдік жүйесі өлі де жинақтауды, зерделеуді қажет ететіні белгілі. Сондықтан да оқулықтарды, сөздіктерді пайдалана отырып, олардың түсініктемесін, түсіндірілуін айқындау қажет болып отыр.

Қазіргі кезеңде қазақ тілінің сөздік қоры жаңарып, тіл білімінің арнасы кеңейуіне байланысты оқулықтар мен сөздіктер де уақытқа сай өзгеріске ұшырауда. Жарық көріп жатқан сөздіктерде соңғы жылдары пайда болып жатқан қазақ және орыс тілдеріндегі жаңа сөздер мен байырғы сөздердің түсіндірмелері мен қолданыстары енгізілуде. Сол сияқты ондай сөздіктерде қазақ әдеби тілінің нормаларына сәйкес және

күнделікті қарым-қатынаста, оқыту жүйесінде жиі қолданылатын сөздер орын алуда. Айтылуы қиын қазақ немесе шет тілінің сөздері мен сөз тіркестерінің транскрипциясы беріліп, реестр сөздерінің стильдік ерекшеліктері қалыптасқан ескертпелер мен шартты белгілер арқылы көрсетіп беру жұмысы да атқарылып жатыр. Әр түрлі мақсатты ұстаным ететін сөздіктерде сөздің қолдану сипатын жан-жақты қамту үшін кеңінен таралған қазақтың мақал-мәтелдері, сөздердің негізгі және ауыспалы мағыналарын айқындайтын сөз тіркестері келтіріліп, омонимдер мен көпмағыналы сөздер қатарларына ерекше көңіл бөлу ойластырылуда.

Әрине, қазақ тілінің лексикография саласының дамуына тіл білімінің төрінен орын алған мынадай іргелі еңбектер негіз болғаны мәлім: «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-10 том, А., 1974–86), І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (А., 1977), Н.Т.Сауранбаевтың жетекшілігімен жарыққа шыққан «Казахско-русский словарь» (М., 1954), Р.Сыздықтың жетекшілігімен жарық көрген «Жаңа атаулар» (А., 1999), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты лексикографтарының құрастыруымен шыққан «Қазақ тілінің сөздігі» (А., 1999), «Қазақша-орысша сөздік» (А., 2001), «Орысша-қазақша сөздік» (А., 2005) және т.б.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссиясының әр жылдары ресми бекіткен түрлі сала терминдері жинақталып, дүркін-дүркін жеке сөздік түрінде шығарып тұру да дәстүрге айналды. Осындай лексикографиялық жұмыстардың нәтижесі ретінде 1976, 1979, 1990 жылдары тілші ғалым марқұм А.Әбдірахмановтың құрастыруымен шыққан «Атаулар мен терминдер» сөздігі, 1996 жылы жарық көрген Б.Қалиев пен Ш.Кұрманбайұлының «Орысша-қазақша және қазақша-орысша терминдер сөздігі», Тілдерді дамыту департаментінің 1998 жылы Т.Алпысбаев пен А.Әбдірахмановтың және 1999 жылы жарық көрген құжаттар жинағының басын қосып 2002 жылы басылып шыққан «Терминологиялық жинақ», сондай-ақ салалық терминологиялық орысша-

қазақша, қазақша-орысша сөздіктердің 31 томы «Рауан» баспасынан жарық көрді (2000ж.). Осы аталғандардың қатарына 1998 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан Б.А.Жұбановтың 25677 сөзді қамтитын көптілді (ағылшын, неміс, орыс және қазақ тілдері бойынша) «Химиялық сөздікті», А.Салқынбай мен Е. Абақанның авторлығымен «Сөздік-словарь» баспасынан 1998 жылы шыққан «Лингвистикалық түсіндірме сөздікті», Т.Момынов пен А.Рақышевтың 1999 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген орысша-қазақша «Медициналық сөздікті» жатқызуға болады. Сол сияқты М.Қазбеков пен Р.Шойбековтың «Русско-казахский словарь» атты сөздіктің (А., 1996), 2002 жылы «Аруна» баспасы шығарған 30000 сөзді қамтитын мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындары студенттеріне арналған «Сөздіктің» (10000-нан аса сөз, құрастырғандар: Б.Исмағұлова, Э.Ережепова, Г.Әбдіжапарова) және үстіміздегі 2006 жылы Астанада жарық көрген З.Ө.Жантекеева мен О.Нақысбектовтың «Қазақша-орысша және орысша-қазақша оқушыларға, студенттерге арналған сөздіктің» (14000 сөз) де қазақ және орыс тілдерін оқып-үйрену кезінде аса құнды лексикографиялық еңбектер екені белгілі.

Осы бағыттағы аталған және басқа да аталмай калған көптеген басылымдардың қазақ тілін оқыту процесінде, әсіресе жоғары білімді, білікті мамандар дайындауда игі көмегін тигізері сөзсіз. Қазіргі жағдайда оқу процесін қамтамасыз ету үшін арнайы маман-педагогтар мен ғалым-лексикографтардың араласуымен қазақ тілінің оқулықтарын, оқу құралдарын, көптілді аудармалы, түсіндірмелі және энциклопедиялық сөздіктерін сапалы құрастыру заман талабы деуге болады. Өкінішке орай, мектеп оқушылары мен студенттерге арналған қолымызда бар бірқатар сөздіктерде, оқулықтар мен оқу құралдарында әлі де болса теориялық тұрғыда кеткен кейбір олқылықтар жоқ емес.

Сондықтан оқырман назарына ұсынып отырған мақаламызда осындай кемшіліктерге болашақта жол бермеу тұрғысынан оқу лексикографиясына қатысты кейбір теориялық және практикалық мәселелерді сөз етуді жөн көрдік.

Оқу лексикографиясы жалпы лексикографияның жас саласы болып саналады. Солай бола тұра, оның да өзіне тән жақсы зерттелген тарихы мен дәстүрі бар. Ресейде ең алғашқы оқу лексикографиясының орталығы тек 1966 жылы ғана құрылып, Мәскеудегі А.С.Пушкин атындағы

орыс тілі Институтында сектор ретінде қызмет етеді. Қазіргі кезде аталған сектор орыс тілінің біртүлдік және екітілдік (орысша-шеттілдік) сөздіктерін құрастырудың теориялық және практикалық жұмыстарын кең көлемде атқаруда.

Оқу лексикографиясының ғылыми пән ретіндегі өзіне тән ерекшелігі, оның жалпы лексикография, лексикология, семасиология психолг және әлеуметтік лингвистика және т.б. салалардың тілді үйрету әдістемесіне қатысты мәселелерімен тығыз байланысты болуында. Сондықтан оқу лексикографиясы дәстүрлі жалпы лексикографияның мәселелерімен қатар, мынандай көптеген әдістемелік факторларды ескеруді қажет етеді: оқыту кезеңдеріне қатысты сөйлеу әрекетінің түрі, тілді үйренушілер үшін тілдің ана тілі (немесе аралық тіл) екендігі және қажетті тілдік органның болу-болмауы, жас ерекшелігі мен жалпы мәдени деңгейге қатысты болуы және т.б. мәселелер.

Осы аталған лингвистикалық және методологиялық факторлар тек бірдей (және кешенді) дәрежеде ескерілсе ғана оқу лексикографиясын пайдалануға байланысты, ана тілін не шет тілдерін үйретудегі оқу сөздіктеріне қатысты дұрыс әдістемелік нұсқау беруге болады. Лексикографияның жалпы теориясы принциптерін орынды пайдалану негізінде тілді үйрету жолындағы ескірген әдістерге жол бергізбей, ішкітілдік және тіларалық баламалардың шегін анықтауға, лексика-семантикалық тіркесім және т.б. айқындауға мүмкіндік туындайды.

Әдістемелік факторларды ескеру негізінде мына жайттар анықталады [Марусенко, 1996, 309]: 1) сөздіктің адресаты (мектеп оқушысы, студент және т.б.); 2) сөздіктің типі (біртүлдік немесе аударма); 3) сөзтізбе көлемі (минимум сөздік, орта немесе толық); 4) сөздік мақаланың құрылымы, ондағы лексикалық материалдың берілу әдіс-тәсілі (эквиваленция, дефиниция, безендірілу, лексика-семантикалық топтағы басқа сөздерге қарама-қарсылығы) синонимия, анонимия, паронимия, ассоциативтік, тіркесімдік, грамматикалық, орфоэпиялық және стильдік ерекшеліктері және т.б. 5) полиграфиялық орындалуы.

Лексикографияның жалпы теориясын дұрыс ескеру тілдік ақиқаттықты шынайы көрсете білуге мүмкіндік жасайды. Ал әдістемелік талаптар оқу сөздігіндегі ең маңызды деген жайттарды, мысалы, сөздіктің тілді үйренуге бағытталуын, белгілі оқыту кезеңі мен оқыту формасын қолдануын, яғни оның қызметін анықтайды.

Оқу лексикографиясының тәуелсіз лингводидактикалық пән болуының мәні, оның тіл білімі мен әдістеменің өзара тығыз байланыстылығы мен өзара қатыстылығында жатыр.

Шынында да, егер қазіргі түсінікте, оқу лексикографиясы тіл білімінің ең бір жас саласы бола тұра, практикалық тұрғыдан алғанда оны бұрыннан келе жатқан сала деуге болады. Бұлай тұжырымдау үшін, кез келген сөздікті, ең алдымен, дидактикалық шығарма деп түсінген жөн. Лексикограф, яғни сөздік авторы оқулықтың авторы тәріздес, қоғам (ұжымдық тіл иесі) мен жеке адам аралығындағы делдал ретінде қызмет етеді. Сондықтан кез келген сөздік типінің қызметі – жеке адамның санасындағы білім мен ұжым санасындағы білім аралығындағы айырмашылықты жоюға талпыныс деуге де болады.

Қолданбалы тіл білімінің ірі маманы В.Г.Гак сөздіктердің қызметін мынадай негізгі төрт топқа бөліп қарастырады:

1. Тіл аралық қатынасты ұйымдастыруға байланысты. Мұндай қызмет көбінде екітілді сөздіктер мен тілдескіштер арқылы іске асады.

2. Тілді оқыту (үйрету) үшін және мағынасы қиын сөздерге түсініктеме беру арқылы.

Сөздіктің мұндай қызметінде лексикографиялық материалдар ретінде біртүлді немесе екітілді сөздіктер, глоссариялар, тілдескіштер қолданылуы мүмкін. Оқыту процесі мынадай мәселелерге қатысты болады: а) сөйлеу тілінен айырымы бар көне мәдениет тіліне қатысты тілдерді меңгеруде. Мысалы, ол ежелгі дәуірге қатысты тіл немесе басқа да тілдерге – латын, ежелгі грек тілі, Еуропадағы орта ғасырлық ескі славян тілі, Шығыс елдеріндегі классикалық араб тілі және т.б. тілдер болуы мүмкін; ә) шет тілдеріне; б) ана тіліне.

3. Ана тілін сипаттау мен нормалауға байланысты. Мұндай қызметтер, ең алдымен, түсіндірме сөздіктер арқылы және орфографиялық, қиын сөздер сөздігі және т.б. арнаулы біртүлді сөздіктер арқылы іске асады.

4. Тілдерді зерттеу ісіне байланысты. Мұның негізінде біртүлді және екітілді филологиялық сөздіктердің әр түрлі типтері құрастырылады [Гак, 1977].

Лексикографияның аталған қызметтерін тарихи тұрғыда қарастырсақ, оның даму сатыларын былай жіктеуге болады:

1. Сөздікке дейінгі кезең (Еуропада – XV ғ. дейінгі кезең). Бұл кезеңде сөздік нәтижелері глоссариялар, вокабулалар (хрестоматияға не

оқулық тарауына қатысты берілетін қысқаша сөздік), ономастикондар түрінде көрініс тапты. Олардың негізгі мақсаты мәдениет тілінің қиын сөздерінің мағынасын ашу.

2. Сөздік түзудің алғашқы кезеңі (Еуропада – XV–XVII ғғ.). Бұл кезеңде лексикондар (белгілі қызмет аясына ғана тән сөз қоры) мен тіл аралық қарым-қатынас және мәдениет тілін зерттеу мен шет тілін оқыту қажеттігі үшін қызмет ететін екітілді сөздіктер өмірге келді.

3. Лексикографияның дамыған кезеңі (Еуропада – XVIII ғ. бастап) Бұл кезең сөздіктердің әр түрлі типтерінің, әсіресе түсіндірме сөздіктердің шыға бастауымен ерекшеленеді [Марусенко, 1996, 310]. Құрастырылған сөздіктер лексикография саласының жоғарыда аталып өткен төрт түрлі қызметтерін іске асыруды мақсат етеді.

Сонымен, оқу лексикографиясы сөздік құрастырудың алғашқы даму кезеңінің өзінде-ақ пайда болды деуге болады. Себебі бастапқы кезеңдердегі сөздіктердің аттарының өзі-ақ, олардың дидактикалық міндеттерін нұсқап отырды. Мәселен, бірінші латынша-ағылшынша сөздік «*Promptulogium parvulorum*» деп аталған, яғни «Балаларға арналған сөз қойма». Ертеректегі французша-латынша сөздіктер – «*Commentarius ruogum*», яғни «Жастарға арналған түсіндірме сөздік» деп және т.б. аталған. Бері келе мұндай сөздіктердің оқуға бағыттағыш сипаты екінші орынға ауысып, біріншіге – түсіндірме, тарихи, этимологиялық сөздіктер типтеріне ауыса бастайды.

Лексиканы оқыту мақсатының нысаны етіп алуға арналған әдебиеттерді талдай келе, ғалым В.В.Морковкин мынандай негізгі бес аспектіні бөліп қарастырады [Актуальные проблемы ..., 31-35-бб.]:

1. **Оқу сөздіктері.** Мұндай сөздіктерге қатысты мәселелер, әсіресе сөзтізбе құрылымын талдау мен оқу сөздіктерінің типтері жайлы мәселелер толық зерттелді деуге болады. Бірақ бұл зерттеулердің негізгі мақсаты әр типті сөздіктерде орын алатын ұқсастық пен айырмашылықтардың аналитикалық мәселелері, лексиканың семантикасын анықтаудың тәсілдері және т.б.

2. **Лексикалық минимум сөздіктері.** Қазіргі кезде тілдің сөздік қорын минимизациялау теориялық жағынан барынша зерттелді деуге болады. Соның нәтижесінде оқу формасына қарай көптеген лексикалық минимум сөздіктері құрастырылды. Бірақ оқу процесінде лексикалық минимумның барлық артықшылығын орынды

пайдалану үшін, ол жан-жақты сипатта жүзеге асуы және оқу барысының барлық кезеңдерін түгел қамтуы қажет. Әрине, бұл аталған мәселелердің өлі де толық шешімі табылмай келеді.

3. Лингвостатистикалық зерттеулер. Мұндай зерттеулердің нәтижелері әдетте жиілік сөздіктер мен үлестірімді жиілік сөздіктер (колдану жиілігі өр стиль бойынша үлестіріліп берілген) түрлерінде көрініс табады.

4. Лексикографиялық типтегі лексикаға қатысты оқу құралдары. Әр түрлі тілдерге арналған мұндай оқу құралдары көптеп шығарылды деуге болады. Бірақ олар, теориялық тұрғыда, өлі де болса зерттеу нысаны бола алмай отыр.

5. Оқулықтар. Мұндай оқулықтарда лексиканың семантикалық жақтары өр тақырыпқа қатысты сабақтық сөздіктерде, жинақтық (сводный) сөздіктерде және арнайы лексикалық жағтығуларда қарастырылады. Қандайда болсын оқулықтар үшін лексикалық аспект өте-мөте маңызды деп саналады. Бірақ мұндай оқулықтарда лексиканы семантикалау тәжірибесінің теориялық негіздемесі орын ала бермейді.

Жоғарыда көрсетілгендей, оқу сөздігі, ең алдымен, қажетті әдістемелік бағытталуымен, нақты оқу кезеңдеріне қатыстылығымен, оқудың мақсаты мен міндетіне және т.б. қарай сипатталады. Оқу сөздіктері тілдік материалды таңдау ісінде арнайы мақсат қоюмен ерекшеленеді. Яғни болашақ лексикографиялық талдау үшін қажетті болатын тірек бірліктердің негізгі тізімін түзу ісімен ерекшеленеді. Сөздіктің сөзтізбесі өрі шағын, өрі жеткілікті сипатта болуы қажет. Бұл мақсат тек сөздің негізгі мағынасындағы квантитативті параметрлерін, грамматикалық тұрпатын және синтаксистік құрылымын, тақырыпты ашатын ең маңызды сөздер мен сөз тіркестерді таңдауды қатаң түрде есепке алу арқылы ғана жүзеге асады. Осымен бірге сөздіктің негізгі тақырыбы мен сөйлеу жағдаятын қамтуды тексеру қажеттігі де туындайды. Өкінішке орай, тәжірибе жүзінде мұндай тексеру жұмысы көбінде орын ала бермейді.

Оқу сөздігінің сөзтізбе көлемі, ең бірінші, оның типіне қарай анықталады. Мысалы, қысқаша түсіндірме сөздіктегі лексика осы тілдік ұжымның өр мүшесі үшін қалыпқа айналған сипатта болуы қажет. Аталған мәселені шешу үшін мәдениеттің және ғылым мен өндірістік білімнің орта жиынтығы қамтылған ең кіші сөйлеу қызметінің моделі құрастырылуы керек. Мұндай

түсіндірме сөздік-анықтағыш 20000-25000 сөздік мақаласынан тұратыны белгілі. Бірақ мұндай сөздік пассивті немесе жеке индивидтердің активті сөздік қорының шекаралығында тұрады да, оқу сөздігінің активті типіне жатады.

Кез келген оқу сөздігі қатаң мақсаттылықпен жүргізілген таңдаудың нәтижесі, яғни кең түсініктегі лексикалық минимум бола тұра, ол ішкі диалектикалық қарама-қарсылыққа толы. Бір жағынан, ондай сөздік, белгілі дәрежеде, нақты бағыттағы мәтіндерді және оқыту кезеңіне қатысты кейбір қиындықтарды қамтуы қажет. Ал екіншіден, ондай сөздіктерде кез келген мәтінді түсінуге мүмкіндік туғызатын нақты материалдар да орын алуы керек. Бір ғана принципті (жиіліктік, тақырыптық, ситуативтік және т.б.) ұстаным ететін сөздік типі қойылған талапты орындай алмайды.

Сөздіктің өр деңгейіне тән сөздер бірнеше топ құрайды. Оларға жататындар [Марусенко, 1996, 313-б.]: а) тілдің грамматикалық қаңқасын құрайтын және кез келген мәтінде кең қолданыс табатын — құрылымдық сөздер; ө) көптеген мәтіндерде қолданылатын және сол себепті нақты тақырыпқа, сөйленіс жағдаятына байланыссыз келетін — жиілігі жоғары негіз сөздер; б) белгілі тақырыппен немесе жағдаятпен тығыз байланысты болатын — тақырыптық, жағдаяттық сөздер. Бұл категорияға қатысты сөздер жоғары жиілікке ие емес, шектеулі сөйлеу мәнмәтіндерінде қолданылады. Сөздікке тек өр түрлі категориядағы (құрылымдық, тақырыптық, жағдаяттық) бірліктерді енгізу ғана кең шеңбердегі мәтіндерді түсінуге мүмкіндік туғызады.

Оқу сөздігінің құрылымдық бөліктерінің өзгешелігі. «Үлкен» (ірі) сөздіктерге қарағанда оқу сөздіктерінің құрылымы негізгі екі ерекшелікпен сипатталады: лексикалық бірліктерге түсініктеме берумен (семантикалау) және ол бірліктердің парадигматикалық, синтагматикалық қасиеттері мен қатынастарын анықтайтын әдіс-тәсілдерімен.

Лексикалық бірліктерді семантикалау түсіндірме оқу сөздігінің маңызды құрылымды бөлігі болып табылады. Әрине мұндай компонент белгілі дәрежеде басқа да сөздіктер типіне де қатысты. Аударма оқу сөздіктерінде семантикалау, әдетте, аударма баламалары арқылы, ал түсіндірме сөздіктерде мұндай семантикалау — анықтамалар арқылы жүзеге асады. Оқу сөздіктерінің маңызды құрылымдық бөлігі саналатын анықтама: шағындық, көрнекілік және қарапа-

йым сөзге саятындай талаптарға сай келетіндей болуы керек.

Шетел азаматтарына бағышталған түсіндірме сөздіктерде қайсыбір ұғымға түсініктеме беретін анықтамаларында таныс сөздердің шағын көлемді бөлігін пайдаланған жөн болады. Бұл сөздер «минимум сөздік» құрайды және осылардың негізінде сөздіктің басқа да лексикалық бірліктері анықталады. Мысалы, кең танымал М.Уэстін [West, 1965] сөздігінде 24000 сөздің мағынасы көлемі 1500 сөздерге тең лексикалық топ мағыналары арқылы анықталады. Сол сияқты француз тілінің негізгі лексикалық тобын қамтитын [Gougenheim, 1959] анықтағышта 55 сөз арқылы және қарапайым сөздіктің 1374 сөздері бойынша басқа сөздердің мағыналық анықтамалары берілген.

Оқу сөздіктерін құрастыру тәжірибесінен байқалатын жайт, ол «минимум сөздіктер» негізінде түзілген сөздіктер, көбінде, жасандылықпен нақтылықтың жеткіліксіздік сипатымен өзгешеленеді. Бірақ мұндай олқылықтар семантикалау әдісінің кемшілігінен емес, құрастырушылардың жіберген қателігінен деуге болады.

Оқу сөздіктері үшін аса маңызды мәселе сөздердің синтагматикалық және парадигматикалық байланысын бейнелеп көрсете білу. Үйренуге тиісті тілдің тек лексикасын ғана меңгеру сөйлеу тіліндегі оның дұрыс қолданылуына кепіл бола алмайтындығы белгілі. Ана тілі мен шет тілінің түйісу әсерінен үйренушінің тілінде бұрын-сонды қолданылмайтын кейбір сөз тіркестерін туындатады. Ірі филологиялық сөздіктерде сөзқолданыстардың ерекшеліктері жайлы, яғни сөздердің тіркесімдігі жайлы мәліметтер бола бермейді. Сондықтан, тәжірибе жүзінде, осындай мәліметтер бере алатын, сөздердің ең ықтимал нормативті байланысын бейнелейтін оқу сөздіктері қажет-ақ [Регина и др., 1980].

«Парадигма» дегеніміз бір-біріне қарама-қарсы қойылған, бірақ ортақ белгісі бар немесе ұқсас ассоциация тудырушы кез келген лингвистикалық бірліктер тобы екені белгілі. Міне осындай парадигматикалық қатынастарды бейнелейтін сөздіктерде тақырыптық, синонимдік, антонимдік топтар көрініс табады.

Оқу сөздіктерінің типологиясы. Типологиялық тұрғыда оқу сөздіктері бірнеше көзқараста қарастырылады: 1) сөздіктің қызметі тұрғысынан; 2) сөздіктің экстралингвистикалық параметрі бойынша; 3) сөздіктің ішкі лингвистикалық параметрі бойынша.

Оқу сөздіктері қызметіне қарай, жалпылама және мамандандырылған сөздіктер деп те ажыратылады. Бірінші сөздік үйренушілердің барлық категорияларына арналады да, ал екіншісі олардың тек белгілі категорияларына ғана арналады. Мысалы, мектеп оқушыларына, филолог-студенттерге, филолог емес студенттерге, мұғалімдерге және т.б.

Сөздіктің экстралингвистикалық параметрлері әрбір сөздіктің өзіне тән ерекшелігін анықтайды. Мысалы, олардың энциклопедиялық сөздікке жақындығына қарай немесе оның кейбір элементтерінің ғана энциклопедиялық сөздікке енгендігі бойынша. Осы тұрғыда мынадай бірліктерді бөліп қарастыруға болады: материалдық мәдениеттің заттық сипаты, рухани мәдениеттің концептері, ел тану компоненті және үйренуге (зерттеуге) қажетті тілдегі логикалық категориялардың бейнелену сипаты. Яғни «әлем бейнесінің» әр түрлі жекелік, топтық, ұлттық санасының концептуалды бейнеленуі. Экстралингвистикалық параметрлер жалқы есімдердің, мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің (сөйлемшелер) және т.б. сөздіктері үшін аса маңызды рөл атқарады.

Ішкі лингвистикалық параметрлер негізіндегі сөздіктер типологиясы тілдің сөздік құрамының типологиясын бейнелеуі қажет. Кез келген тілдің сөздік құрамы жүздеп-мыңдап саналады. Сондықтан қажетті сөзді тез іздеп табу үшін лексиканың жүйелік сипатын ескеретін стратегияны туындатып алған жөн болады. Соның негізінде қажетті деген сөзді барлық сөздік құрамының ішінен іздемей, тек оның кішігірім бөлігінің ішінен, мысалы, семантикалық өріс ішінен немесе лексика-семантикалық топ ішінен және т.б. іздеу мүмкіндігі туындайды. Оқу лексикографиясының теориясы, ең ұтымды жағдайда, тіл жүйесінің лексикалық аспекті бойынша, аспектілік сөздіктер жүйесін құруды қалайды. Сол арқылы іздеудің табиғи стратегиясы модельденіп, қажетті сөзді іздеп-табу мезгілі қысқарады.

Бұл мәселе сөздіктің көлеміне, оларды ұымдастыруға, сөздіктегі әрбір лексикалық бірлікті сақтайтын ақпарат көлеміне, әр қилы таңбалар жүйесіне, сілтемелер жүйесін құру жұмыстарына қатысы бар. Яғни бұл мәселе кешенді (жан-жақты) сипатқа ие деуге болады.

Қазіргі кезде халықаралық қатынас нығайтып, көптеген дербес ұлттық мемлекеттердің пайда болуы және бұрынғы отарлықта қалған халықтардың мәдениетінің көтерілу сипаты, қайтадан лексикографияның тіларалық қарым-қатынасқа

және тілдерді оқытуға байланысты қызметтерін бірінші орынға ауыстыруына жағдай жасайды. Әлемдік өндірісті интеграциялау кезеңінде өртүрлі түсініктерді бір ізге түсіру де аса қажет болуда. Сондықтан егемен Қазақстанның халықаралық деңгейге шығуына және бірқатар жетекші елдермен қазіргі таңдағы ғылым мен технологияның әр түрлі салаларында ғылыми және өндірістік ақпараттармен алмасудың едәуір ұлғаюына байланысты, неғұрлым кең ауқымды қамтитын көптілді сөздіктер шығару қажеттілігі де тундауда. Жақын болашақтағы лексикографиялық зерттеулердің негізінде оқу сөздіктерінің өр ұлттық тілдерге, соның ішінде қазақ тіліне қатысты да практикалық маңызы зор жүйесі құрылуы мүмкін.

Сонымен, мақалада сөз болған және де осы бағытқа қатысты басқа да теориялық жайттар ескерілетін болса, қазақ тілінің оқу лексикографиясына байланысты көптеген әрекеттерді компьютер көмегімен толық автоматтандырып, олардың электронды түрлерін көптеп шығару жүзеге асар еді.

ӘДЕБИЕТ

1. Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977.
2. Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977.
3. Жантекеева З.Ә., Нақысбеков О. Қазақша-орысша және орысша-қазақша оқушыларға, студенттерге арналған сөздік. Астана, 2006. 208 б.
4. Жұбанов Б.А. Химиялық сөздік ағылшын, неміс, орыс және қазақ тілдерінде. Алматы: Ғылым, 1988. 200 б.
5. Исмагулова Б., Ережепова Ә., Әбдіжанарова Г. Оқушыларға, студенттерге арналған қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. Алматы: Аруна, 2002. 416 б.
6. Марусенко М.А. Учебная лексикография // Прикладное языкознание: Учебник / Отв. редактор А.С.Герд. СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 1996. 528 с.
7. Момынов Т., Рақышев А. Медициналық сөздік (орысша-қазақша). Алматы: Атамұра, 1999. 312 б.
8. Регина К.Б., Тюрина Г.П., Широкова Л.И. Устойчивые словосочетания русского языка. М., 1980.
9. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. 304 б.
10. Gougenheim G. Dictionnaire fondamental de la langue française. Paris, 1959.
11. West M. An International Reader's Dictionary. London, 1965.